

פעילותם של נציגי המעצמות הזרות בארץ-ישראל במאבק על העלייה ורכישת קרקעות בסוף המאה הי"ט

מרדכי אליאב

א

נעילת שערי הארץ בפני העלייה היהודית בראשית 1882 היתה בכחינת מפנה חמור בתולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל. בפעם הראשונה, למן כינון השלטון העות'מאני על הארץ, נגזר איסור-כניסה אליה על יהודים, שעד אז באו והתיישבו בה באין מפריע וללא הגבלה. מה שהיה נהוג ומקובל במשך למעלה מ-360 שנה נשתנה בבת אחת, והגישה הליברלית נתחלפה במדיניות עוינת, שלא נשתנתה עד קץ השלטון העות'מאני, אלא אף החריפה יותר. אמנם לא היתה זאת מדיניות עקבית, וניכרו בה כמרוצת הזמן עליות ומורדות, הקלות והחמרות, הכול פרי לחצים חיצוניים והתערבות גורמים מדיניים, שבפניהם לא היתה תורכיה החלשה והמתפוררת מסוגלת לעמוד. אולם גם אם למשך תקופה מסוימת הומר האיסור הכולל בהגבלות חלקיות, הרי בעיקרו של דבר נשאר הגזירות בתוקפן וסכנת הפעלתן היתה מוחשית. אדרבה, על איסור העלייה נוספו כמרוצת הזמן גם הגבלות או איסורים על רכישת קרקעות בידי היהודים, ואף באלה לא היתה עקביות, מפאת לחץ חיצוני תקיף ונמרץ. אולם ברור היה לכול כי על-אף הוויתורים והנסיגות, גברה העוינות התורכית ליישוב בארץ-ישראל, וכי כל מאמצייה וגזירותיה מכוונים לבלום את גידולו של היישוב ולעצור את התפתחותו.¹

ברם, כל הגזירות החטיאו את מטרתן. בכ"ב שנות העלייה הראשונה הגיעו ארצה כשישים אלף יהודים, למרות שכמחציתם ואף יותר יצאו שוב את הארץ. הן מטעמים כלכליים והן מחמת נגישותיהם של השלטונות. נוסדו גם כ-25 יישובים על קרוב לרבע-מיליון דונאם אדמה ובהם כ-5,000 נפש. על-אף כל ההגבלות, היו האדמות שניקנו באותה תקופה פרושות על-פני אזורי הארץ השונים, מן החורן והגולן עד לשפלה הדרומית, ומפת היישוב השתרעה ממטולה ועד באר-טוביה. מן הראוי אפוא לבדוק ולהבהיר מדוע לא הצליחה המדיניות העות'מאנית העוינת להשיג את מבוקשה ומה היו הגורמים העיקריים שהכשילו את מזימותיה. ייאמר מראש, כי מן המפורסמות בממלכה העות'מאנית היה הפער בין הלכה למעשה, בין פקודה מקושטא לבין ביצועה על-ידי השלטונות המקומיים. השחיתות בקרב הפקידות התורכית לכל דרגיה איפשרה עקיפת הגזירות

1 ראה סיכומים של מדיניות העלייה העות'מאנית: מ' אליאב, ארץ-ישראל ויישובה במאה הי"ט, 1917-1777, ירושלים 1978, עמ' 259-266; א' כרמל, 'היישוב היהודי, השלטון העות'מאני והקונסוליות הזרות', מ' אליאב (עורך), ספר העלייה הראשונה, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 97-116 [להלן: ספר העלייה הראשונה], N.J. Mandel, 'Ottoman Policy and Restrictions on Jewish Settlement in Palestine: 1881-1908', *Middle Eastern Studies*, X, 3 (1974) pp. 312-332; XI, 1 (1975) pp. 31-46; idem, *The Arabs and Zionism before World War I*, Berkeley 1976 [להלן: מנדל, הערבים והציונות].

באמצעות שלמונים ודמי לא-יחרץ. לכל עקיפת חוק היה מחיר שלה, ובמקרים אין-ספור של עצירת עולים, מניעת יציאתם לחוץ-לארץ או סכנת גירושם מן הארץ נתבטלה הגזירה עם שקילת הממון לידם הפתוחה של המושלים, הפקידים והמתווכים למיניהם. מעטים היו אנשי הממשל, שעמדו בפני הפיתוי של שלמונים ולא הסכימו לשתף פעולה בעקיפת הגזירות, ואם אמנם נמצא כזה – מושל או פקיד – הרי יצא שמו לשימצה כרשע מרושע וכאויב ישראל. אכן שני מושלים בתקופה הנידונה, מוחמד רע'אוף פחה ואיברהים חאקי פחה, שלרוע המזל כיהנו שנים לא מעטות (הראשון – 12 שנה והשני – 7 שנים), גילו יחס ערין ביותר ליישוב היהודי, ולא עלה כלל על הדעת להניעם להקל בגזירות על-ידי מתן שוחד. אך גם בימי שלטונם נמצאו פקידים רבים, ובעיקר ביפו, שהיו נכונים לעצום עיניים ולעקוף פקודות תמורת מתנת-יד.

זאת ועוד. פקודות רבות נוסחו בקושטא בלשון דר-משמעית, שהותירה מקום רב לפרשנות מקומית. אף בעניין זה השפיעה במידה ניכרת שיטת השלמונים, שבעטיה ניתן פירוש מקל או אף סותר לגזירה מקושטא, כפי שציין בדין אחד הקונסולים, כי לכל פקודה של 'השער העליון' יש גם 'שער אחורי'.

אולם מתן השוחד רק סייע לעקוף את הגזירה ובמקרה מסוים בלבד, אך לא היה בכוחו להשפיע על המדיניות עצמה. התמורות במדיניות העות'מאנית היו בעיקר תוצאה מהתערבותם הנמרצת של נציגי המעצמות הזרות, אשר בתוקף הסכמי הקאפיטולאציות תבעו במפגיע את ביטול מדיניות האפליה כלפי יהודים, ובזכות עמדתם התקיפה ולחצם הבלתי-פוסק הוכתרה פעילותם בהצלחה. בדיקת החומר הארכיוני מלמדת ומאשרת, שכל ביטולי הגזירות וההקלות בענייני עלייה ורכישת קרקעות היו פרי השתדלנות הדיפלומאטית. אם אכן הגיע היישוב להשגים מרשימים מבחינת העלייה ורכישת אדמות בתקופת העלייה הראשונה, הרי חייב הוא תודה בעיקר לשגרירי המעצמות בקושטא ולקונסולים בירושלים, שניהלו את המערכה בתקיפות ואיפשרו את צמיחתו של היישוב, חרף האיבה וההתנכלויות של השלטונות.

מבחינת יעילותה של ההתערבות נודעה בעיקר חשיבות לפעולתם של השגרירים בקושטא, שנעשתה לפי הוראות משרדי-החוץ שלהם או בעצה אחת עמהם, והיא אשר חוללה את התמורות בהוראותיו של 'השער העליון'. אולם לקונסולים היה חלק רב בסיכול גזירות מקומיות, בשיחרור בני-חסותם ממעשי-התעללות ומסכנת-גירוש, ובדיווח מתמיד לשגרירויות ולמשרדי-החוץ שלהם על התנכלויות התורכים, שהיה בדרך כלל בבחינת אזעקה וקריאה לתגובה נמרצת. מכאן שלעמדת הקונסול ומידת-מעורבתו בנעשה היתה השפעה מרובה על הפעילות הדיפלומאטית בדרג הבכיר. על עמדת הקונסול לא השפיעה רק מדיניות ארצו, אלא היא היתה כמידה לא מעטה גם תוצאה של יחסו האישי ליישוב ולבעיותיו. לא הרי יחסו של הנרי גילמן, הקונסול האמריקני אוהב-ישראל, כהרי יחסו של יורשו, סלה מריל העויין. שונה היה יחסו של הקונסול האוסטרי קוויאטקובסקי, שהירבה בתלונות על מעשי-התעללות, מיחס קודמו, שטראץ, שדבק יותר בנוסחאות פורמאליות. אף הקונסול הבריטי דיקסון פעל יותר למען העולים מאשר קודמו, מור.² מאידך לא ניכר כמעט כל הבדל בין הקונסולים הגרמניים השונים, שהסתפקו בדיווח אובייקטיבי ובשמירת האינטרסים של בני-חסותם. אך גם דוגמאות מעטות אלה מבהירות את מידת-חשיבותה של עמדתו הסובייקטיבית

2 פרטים על הקונסולים הנזכרים כאן, ראה להלן.

הקונסולים הזרים ביפו ושומרי ראשם בסוף המאה הי"ט

של הקונסול, 'האיש במקום', שבכוח יוזמתו יכול היה להניע את גלגלי הפעילות הדיפלומאטית ולהגביר את הלחץ על 'השער העליון'.
אין עדיין בידינו מלוא הידיעות על הפעילות הדיפלומאטית בקושטא, שכן עד כה נחקר חלק קטן בלבד מארכיוני השגרירויות הזרות שבתורכיה, וידיעותינו על פעילות זו נשענות בעיקר על העתקי מכתבים בארכיונים הקונסולאריים ועל ההתכתבות שבארכיונים של משרדי החוץ. המצב טוב יותר לגבי הקונסוליות בירושלים, אם כי גם בהן רב החומר שטרם נחקר. מכל מקום, עליימוד החומר הידוע עד כה, ניתן לתאר בקווים כלליים את הפעילות הדיפלומאטית במערכה נגד גזירות הממשל ואת תוצאותיה החיוביות.

ב

נציין את השלבים העיקריים של מערכה זו. כבר בנובמבר 1881, עוד לפני תחילת 'העלייה הראשונה' ממזרח-אירופה בעקבות הפרעות והנגישות המדיניות והכלכליות, החליטה הממשלה העות'מאנית על סגירתה של ארץ-ישראל בפני ההגירה היהודית. לפי החלטה זו, מהגרים יהודים יוכלו להתיישב בכל יתר חלקי הממלכה העות'מאנית, בקבוצות מפוזרות בלבד ועם קבלת הנתינות העות'מאנית. החלטת 'השער העליון' על נעילת שערי הארץ, כדי לעצור את התפתחותו של היישוב, לא עוררה תשומת-לב מרובה והתייחסו אליה בזלזול. גם דיווח הקונסול האמריקני בירושלים, ג'

וילסון, על גזירה זו בדצמבר 1881 לא נתקבל בכבוד-ראש.³ אף החזרה הפומבית על האיסור, ב-28 באפריל 1882, בצורת הודעה על שער הקונסוליה הכללית באודסה,⁴ שנועדה לבלום את זרם מבקשי האשרות בקונסוליה זו, והבהירה שאכן זו המדיניות הרשמית של הממשל העות'מאני, לא הניעה את נציגי המעצמות לתגובות רבות, אולי משום שעדיין תהו על מניעי הממשל העות'מאני ומשמעות הגזירות, בהאמינם שאלה מכוונות כלפי יוצאי רוסיה ורומניה בלבד ותעבורנה בקרוב מן העולם, כיתר הגזירות התורכיות.

אמנם היהודים הוכו בתדהמה, ואף הועלו השערות שונות לגבי מניעי 'השער העליון'. היו שהצביעו על רגשות אנטי-יהודיים באוכלוסיה המוסלמית בארץ ואולי אף בקושטא; היו גם שחשדו בעסקני הציבור הספרדי, שבחשו בקדירה כדי למנוע הצפת היישוב בעולים אשכנזים מחוסרי-אמצעים, יען כי 'לא יוכלו לאהוב את האשכנזים באהבה גמורה וחבה יתירה, כי הם — הספרדים — רואים את עצמם תושבים ואת אחיהם האשכנזים כגרים'.⁵ אחרים גוללו את האשמה על מושל ירושלים, מוחמד רע'אוף פחה, שהיה בעל השפעה רבה על השלטונות בקושטא. מכל מקום מסתבר, כי הממשל העות'מאני חשש בעיקר מפני האפשרות של היווצרות בעיה לאומית חדשה בממלכה, וכן ביקש למנוע את גידול מספרם של נתינים זרים, במיוחד אירופאים, בארץ-ישראל שבה מספר זה היה גדול בלאו-הכי.⁶

בשלב זה הסתפקו נציגי המעצמות בארץ בדיווח ובמחאות מקומיות, במידה שנפגעו יהודים מביני-חסותם. כן היתה התערבות פעילה ויעילה למען המושבות השונות בשנים 1883-1884, כתוצאה מתלונות נתינים זרים מבין המתישבים שהזעיקו את עזרת הקונסוליות נוכח התנכלויות הממשל — קונסולי גרמניה ואוסטריה למען פתח-תקוה, והצרפתים למען זכרון-יעקב, כנראה לפי בקשת עוזריו של הבארון רוטשילד.⁷ בראשית 1883 היה גם ניסיון של השלטונות המקומיים למנוע מכירת נכסי-דלא-ניידי ליהודים — עניין שלא היה כלול כלל בהוראות 'השער העליון'. ואכן סייעה עמדתם הנמרצת של הקונסולים למניעת ההתנכלויות למושבות, וכפי שציינו ראשוני פתח-תקוה: 'אילמלא הקונסולים לא היו יכולים היהודים להימצא כאן אפילו יום אחד'.⁸

הקונסולים טענו, במידה רבה של צדק, כי גזירות התורכים על העלייה מנוגדות מכל וכל, על-פי כללי המשפט הבינלאומי, להסכמי הקאפיטולאציות, שהבטיחו לנתינים זרים חופש-תנועה וישיבה

3 ראה: F.E. Manuel, *The Realities of American-Palestine Relations*, Washington 1949, pp. 49-50 [להלן: מנואל, יחסי אמריקה וארץ-ישראל].

4 הידיעה נתפרסמה לראשונה ב'המליץ', יח, 16 (9.5.1882).

5 מכתבם של 'ריבלין ו"מ פינס אל ד' גורדון מיום כ"ה במרחשוון תרמ"ה, א' דרויאנוב, כתבים לתולדות חבת-ציון וישוב ארץ-ישראל, א, אודיסה-תל-אביב תרע"ט-תרצ"ב, עמ' 319.

6 ראה: מנדל, הערבים והציונות, עמ' 3.

7 על ההתערבות למען פתח-תקוה ראה: מ' אליאב, הישוב היהודי בארץ-ישראל בראי המדיניות הגרמנית, מכתרי תעודות מארכיון הקונסוליה הגרמנית בירושלים, 1842-1914, תל-אביב תשל"ג, תעודות מס' 123-126, 132, 138-139 [להלן: אליאב, תעודות], וכן ה"ל, 'הקונסוליה האוסטרית בירושלים והיישוב היהודי', קתדרה, 18 (טבת תשמ"א), עמ' 101. על התערבות למען זכרון-יעקב ראה: I. Margalith, *Le Baron Edmond de Rothschild et la Colonisation Juive en Palestine (1882-1899)*, Paris 1957, pp. 185-189 [להלן: מרגלית, הבארון רוטשילד].

8 'יערי ומ' חריזמן (עורכים), ספר היובל למלאת חמשים שנה ליסוד פתח-תקוה חרל"ח-תרפ"ח, תל-אביב תרפ"ט, עמ' רמ"ב.

ברחבי האימפריה העות'מאנית ללא הבדל דת, ולמן 1867 אף הותר לנתינים זרים לרכוש נכס־דלא־ניידי ברחבי הממלכה, ככפיפות לחוק התורכי. אולם השלטונות העות'מאניים דבקו בהחלטתם, בייחוד נוכח גידולה הניכר של העלייה בשנים 1882-1883, במגמה ברורה לעצור את גידולו של היישוב ולמנוע את הרחבתו והתפשטותו. על כך יש להוסיף כי התורכים ראו גם בדאגה גוברת, כי מרבית העולים הם נתיני רוסיה — האויב הראשון כמעלה של תורכיה במהלך המאה הי"ט — וחששו שמא מכוונת יד רוסית את ההגירה לארץ־ישראל, כדי לחזק בה את הנוכחות הרוסית והשפעתה.⁹

השלב השני נפתח בפרסום איסור כולל על העלייה ב־8 באפריל 1884, שהשאיר פתח לכניסת עולי־רגל בלבד למשך שלושים יום.¹⁰ לאיסור זה קדם כנראה לחץ מירושלים ודיון נרחב ב'שער העליון' כחודש לפני־כן. בהנמקה טענו השלטונות, שהקאפיטולאציות מבטיחות חופש־תנועה בממלכה בעיקר לצורכי מסחר, ואילו ארץ־ישראל אינה יכולה להחשב אזור מתאים למסחר. לכן יורשו להיכנס עולי־רגל בלבד, ואף זאת בתנאי של הפקדת פיקדון או קבלת אשרת־הכניסה.¹¹ הפעם הורחב האיסור על יהודים בעלי נתינות כלשהי, גזירה מחמירה באופן כולל. התורכים הוסיפו גם נימוקים של המצב הסאניטארי בירושלים ועוניים המוחלט של העולים.

אף כי היה ברור שהאיסור הכולל מהווה הפרה גסה של זכויות הקאפיטולאציות, הסתפקו נציגי המעצמות תחילה במחאות מתונות. בין היתר הושמעה גם הטענה שאין להתרעם על תורכיה בשל הפעלת הגבלות מחמירות על ההגירה, שהרי גם בגרמניה ובארצות־הברית נקטו צעדים נגד הגירתם של מחוסרי־אמצעים. מדוע חייבת דווקא תורכיה להשלים עם הגירת היהודים הנרדפים מרוסיה ולאפשר בממלכתה צמיחתו של מיעוט לאומי, הגדל בקצב מהיר ועלול לנשלה מארץ־ישראל? למעשה, הסכימה כנראה רק רוסיה לשותף פעולה עם השלטונות התורכיים, והקונסול הרוסי פרסם הודעה, לבל יתעכבו הבאים יותר משלושים יום, כתבעו מן העולים לבוא לקונסוליה ולהחתים את דרכניהם לקראת שובם לרוסיה, שאם לא כן יחפשו אחריהם, כדי להחזירם לרוסיה בעל־כורחם. אף ייתכן שרוסיה פעלה בקושטא, מאחורי הקלעים, כדי להחמיר בגזירות.¹² לעומת זאת דחו ארצות־הברית, אנגליה וצרפת את תביעת התורכים לסייע להם בכיצוע הגזירות, ואחריהן נגררו אוסטריה וגרמניה. במצב זה לא חלו שינויים משמעותיים במשך כשלוש שנים.

רק בקיץ 1887, לאחר נסיונות ממושכים לכיצוע הגזירות, לעתים ביד קשה ובאכזריות, נקטו הקונסולים והשגרירים צעדים נמרצים יותר כדי לחוץ על השלטונות העות'מאניים לשנות את מדיניותם ולהניעם לביטול הגזירות. כתוצאה מן הלחץ באה ההסכמה ב־15 בדצמבר 1887 להארכת השהות המותרת לשלושה חודשים,¹³ ולכסוף נסוג הממשל התורכי באורח משמעותי והודיע ב־4

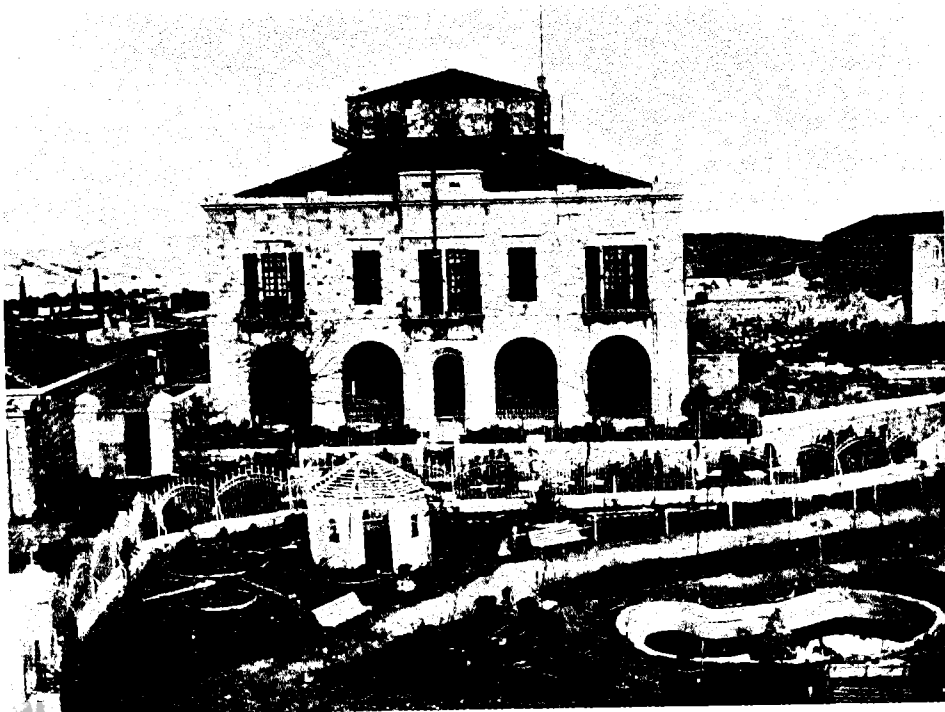
9 השווה מכתב הקונסול הגרמני רייץ לקאנצלר ביסמארק מיום 9 ביולי 1882, אליאב, תעודות, מס' 115.

10 ראה מכתבו של הקונסול האוסטרי פון שטראץ מיום 2 במאי 1884, ספר העלייה הראשונה, ב, עמ' 79; מנדל, הערבים והציונות, עמ' 6-7; חבצלת, כד, 23 (2.5.1884). בדרכונים נרשם: 'L'immigration des Israélites en Palestine est interdite, leur séjour en pèlerinage ne peut y excéder un mois' (הגירת יהודים לארץ־ישראל אסורה, שהותם שם בעלייה־לרגל אסור שתעלה על חודש).

11 ראה: חבצלת, כד, 23 (2.5.1884).

12 חשדות אלה העלו במכתבים שונים, ראה: מנדל, הערבים והציונות, עמ' 7-8.

13 ראה: מרגלית, הבארן רוטשילד, עמ' 200-201 (ההודעה הרשמית נמסרה רק בראשית 1888); אליאב, תעודות, מס' 144.

בית הקונסוליה הצרפתית בירושלים, ליד הכניסה למגרש הרוסים

באוקטובר 1888 שהאיסור צומצם ליעולים בהמון' (en nombre; en masse), ואילו לגבי יחידים הוסרו כל ההגבלות.¹⁴ מסתבר שהפעילות הדיפלומאטית במשך שנה בקירוב אכן הניבה פירות והסירה למעשה את ההגבלות על העלייה למשך שנים אחדות. השלב השלישי החל בחידוש האיסור המוחלט על העלייה ביולי 1891, כתוצאה מן העלייה ההמונית בשנים תר"ן-תרנ"א (1890-1891), ואליו נוסף גם איסור מוחלט על רכישת קרקעות בידי יהודים בעקבות הגיאות שנוצרה בתחום זה.¹⁵ לשתי הגזירות היו תוצאות חמורות ביותר. למעשה חזרו להוראה מסוף שנת 1887 (רישיון לעולי-רגל בלבד למשך שלושה חודשים), ואכן הפעם הירבו הקונסולים בתלונות ובפניות להתערבות. אך עתה גילה הממשל התורכי הכושל כושר-עמידה ואף החרף את הגזירות, בהרחבת האיסור של רכישת קרקעות על כל היהודים, לרבות יהודים עות'מאנים (26 בנובמבר 1892). כתוצאה מכך נתחדשה פעילות דיפלומאטית נמרצת, שהביאה שוב לויתורים משמעותיים בפקודה מיום 3 באפריל 1893.¹⁶ כשלב רביעי יש לראות את החמרת הגזירות בשל פעילותו של הרצל וייסוד ההסתדרות הציונית.

14 ראה: אליאב, תעודות, מס' 144; מרגלית, הבארון רוטשילד, עמ' 202; הודעה רשמית לשגרירות האוסטרית בקושטא מיום 12 בינואר 1889, תיק השגרירות 105; A.M. Hyamson, *The British Consulate in Jerusalem: in Relation to the Jews of Palestine (1838-1914)*, II, London 1939-1941, no. 334 [להלן: חיימסון, הקונסוליה הבריטית].

15 ראה: חיימסון, הקונסוליה הבריטית, מס' 347; תיק השגרירות האוסטרית בקושטא מס' 105; אליאב, תעודות, מס' 145.

16 ראה: מנדל, הערכים והציונות, עמ' 9; אליאב, תעודות, מס' 152; תיק השגרירות האוסטרית בקושטא מס' 105; חיימסון, הקונסוליה הבריטית, מס' 368.

ההוראה מ-17 במאי 1898 חוזרת למעשה לאיסור משנת 1884, ולאחר שנים מעטות נתגבשה המדיניות העוינת כפקודה מיום 28 בינואר 1901, שהנהיגה את 'הפתקה האדומה' המפורסמת, ולמעשה העניקה חנינה למרבית העולים הוותיקים.¹⁷ מדיניות זו נשארה בתוקפה עד מלחמת-העולם הראשונה, אף כי גם בשנים אלה המשיכו לעקוף את הגזירות בעזרת שלמונים, והחוק היה לעתים קרובות בכחינת הלכה ואין מורין כן.

ג

נדגים את השפעתה המרובה של הפעילות הדיפלומטית במשך תקופת העלייה הראשונה בתיאור מעורבותה והצלחתה בשנים 1887-1889 ובשנים 1892-1893, שבהן אכן השיגה תוצאות רבות-רושם.

ארבעת 'הגיבורים' העיקריים של המערכה בשנים 1887-1889 הם אוסקר שטראוס — ציר ארצות-הברית בקושטא,¹⁸ סיר ויליאם וייט — שגריר בריטניה שם,¹⁹ הרוזן דה-מונטבלו — שגריר צרפת שם,²⁰ והנרי גילמן — הקונסול האמריקני בירושלים.²¹ שלושת השגרירים פעלו בתיאום ובמלוכד, ואפשר היה להגביר את הלחץ על 'השער העליון' על-ידי צירופם של שגרירי גרמניה, אוסטריה ואיטליה, שהיו מצטרפים בחפץ לב לחזית המשותפת, לולא חזקה עליהם הנחיית שר-החוץ הבריטי לורד סאליסבורי שלא לשתפם, כדי שלא להפוך את המערכה על עליית יהודים לארץ-ישראל לשאלה אירופית-מדינית, ואולי בדרך זו לגרור את תורכיה לעימות חריף יותר. נראה עתה את השתלשלות הדברים: כאביב 1887 הופסקה העלייה כמעט לחלוטין, ומושל ירושלים, רע'אוף פחה, ביקש את עזרת הקונסולים בגירוש בני-חסותם, שנכנסו לארץ שלא כחוק או שכאו כעוליי-רגל ולא עזבו כעבור חודש ימים, כנדרש. בקשה זו נומקה בטעמים הומאניטאריים כביכול (לעולים הבלתי-חוקיים אין אמצעי-קיום ונופלים למעמסה על הציבור, ויש למנוע החמרה נוספת במצבם של האומללים) וכן מטעמים סאניטאריים (מוסיפים על צפיפות-הדיור החמורה ברובע היהודי של העיר העתיקה ומסכנים בכך את בריאות הציבור).²² תחילה הסכים רק הקונסול

17 ראה: מנדל, הערכים והצינונות, עמ' 13-15; א' כרמל (לעיל, הערה 1), עמ' 110-116.

18 שטראוס Oscar S. Straus (1850-1926). היהודי האמריקני הראשון בתפקיד דיפלומטי בכיר נתמנה ב-1887 לציר בקושטא. שטראוס כיהן בתפקיד זה עד 1890, נתמנה שנית לכהונה זו ב-1898 והפעם למשך שנתיים, ובשלישית כיהן כשגריר בקושטא בשנים 1909-1910. בשנת 1906 נתמנה לשר המסחר בממשלתו של תיאודור רוזבלט והיה השר היהודי הראשון בממשלה הפדראלית של ארצות-הברית. ספרו האוטוביוגרפי: *Under Four Administrations — From Cleveland to Taft*, Boston 1922. כמרכן ראה: מ' נאור, 'פעילותו של אוסקר שטראוס למען העלייה לארץ-ישראל', קתדרה, 18 (טבת תשמ"א), עמ' 130-155 [להלן: נאור, שטראוס].

19 וייט (Sir William Arthur White) כיהן כשגריר בריטניה בקושטא בשנים 1885-1879. בבוקארשט בשנים 1879-1885.

20 הרוזן דה-מונטבלו (Gustav Louis Lannes, Marquis de Montebello) כיהן כשגריר צרפת בקושטא בשנים 1886-1891.

21 גילמן (Henry Gillman) כיהן כקונסול ארצות-הברית בירושלים בשנים 1886-1891. הוסיט עזרה רבה ליישוב במאבק נגד ההגבלות על העלייה, נקט עמדה חקיפה ובלתי-מתפשרת, שאף זכתה לגיבוי משרד-החוץ האמריקני, כפי שיובהר להלן.

22 ראה: חיימסון, הקונסוליה הבריטית, מס' 316-317.

הרוסי לשתף פעולה,²³ בעוד שהקונסולים של יתר המעצמות היססו וביקשו הנחיות מאת ממשלותיהם. הראשון שכנראה גילה התנגדות תקיפה היה דווקא הקונסול הצרפתי, כפי שדיווח הקונסול האוסטרי לקושטא: 'הקונסוליה הצרפתית טוענת, שמעולם לא הכירה בהגבלה זו', וזאת על-אף מספרם הדל של נתינים יהודים-צרפתים בארץ.²⁴ עם זאת הביעו הקונסולים השונים מורת-רוח על עצם הגזירות, פרי התעלמות שרירותית של תורכיה מעקרון החסינות של בני-חסותם ומן ההתחייבויות הבינלאומיות שבהסכמי הקאפיטולאציות, ובוודאי לא היתה דעתם נוחה משיתוף-פעולה של ממש עם הממשל התורכי לאכיפת האיסור.

משלא נענו הקונסולים לבקשת המושל, שיגר הלה ב-29 באוגוסט 1887 מכתב חדש לקונסולים, שבו התריע על שאין מושיטים את העזרה הדרושה להחזרת היהודים לארצותיהם.²⁵ הקונסול האמריקני גילמן ביקש עתה את חוות-דעתו של מזכיר המדינה, ביארד (Bayard), ובמקביל לכך הודיע למושל על סירובו המוחלט לשיתוף-פעולה. גילמן נימק את התנגדותו בטענה עקרונית, שהפכה מייד לאבן-יסוד בטיעון הדיפלומאטי, לראשונה של ארצות-הברית ולאחר מכן של מעצמות אחרות: 'אין ארצות-הברית יכולה להסכים לגירוש כל נתין אמריקני מפלשתינא, שכן מעורב בכך עקרון-יסוד של ממשלתנו, האוסר אפליה בין אזרחים אמריקניים מטעמי גזע או דת'.²⁶ האיסור התורכי על העלייה יוצר אפליה דתית, בהפרידו בין יהודים ולא-יהודים, ואפליה כזאת נוגדת את הסכמי הקאפיטולאציות.

טיעונו של גילמן נתקבל על דעתם של ביארד ושל שטראוס, שהחל לכהן בתפקידו כשגריר ביולי 1887, ואכן התריע בפני ממשלת תורכיה על הפגיעה ביסוד של חוקת ארצות-הברית, שהינה עיקרון מנחה בכל מהות הממשל האמריקני. לפי הנחיות מושינגטון, נפגש שטראוס עם הוויזר הגדול ותבע ממנו רביזיה בהגבלות.²⁷

גם ממלא-מקום הקונסול הצרפתי בירושלים, מ' גילוֹאֶ (Guillois), דיווח ב-17 בספטמבר 1887 לשר-החוץ הצרפתי, פלוראנס (Flourens), על מכתבו של מושל ירושלים, שהגיע אליו בעת גירושם של שני יהודים צרפתים בחוף יפו. מיופה-הכוח מזה על גירוש זה והוסיף במכתבו למושל שהוא מסרב לבצע 'תקנה המחייבת סטיה מפורשת מן ההסכמים הבינלאומיים, המבטיחים חופש שהייה על אדמה עות'מאנית לכל הצרפתים בלא הכדל דת'. גילוֹאֶ הוסיף בדיווחו, שכנראה נכונות הקונסוליות של רוסיה ויוון לקבל את הגבלת שהייתם של יהודים בארץ-ישראל, בעוד שקונסולי אוסטריה, גרמניה ואיטליה ביקשו הוראות מן השגרירויות שלהם.²⁸ אף הקונסול הבריטי ביקש הנחיות משגרירו בקושטא.

23 'הקונסוליה הרוסית המקומית, לא רק שאינה מתנגדת לגירוש נתיניה היהודים, אלא כנראה אף תומכת בו'. מתוך מכתב הקונסול האוסטרי שטראוץ לשגרירות בקושטא מיום 9 בדצמבר 1886, ארכיון השגרירות האוסטרית בקושטא, תיק מס' 105.

24 שם, שם.

25 ראה מכתב המושל לקונסול הבריטי מור בנספח למכתב הקונסול לשגריר בקושטא, חיימסון, הקונסוליה הבריטית, מס' 322; מרגלית, הבארון רוטשילד, עמ' 190-191; אליאב, תעודות, מס' 144, וכן מכתב הקונסול הגרמני טישנדרוף לשגריר בקושטא מיום 11 בנובמבר 1887, תיק A XXII/16 בארכיון הקונסוליה הגרמנית.

26 ראה: נאור, שטראוס, עמ' 137; מנואל, יחסי אמריקה וארץ-ישראל, עמ' 62, מכתב מתאריך 28 בספטמבר 1887.

27 ראה: נאור, שטראוס, עמ' 137-139.

28 ראה: מרגלית, הבארון רוטשילד, עמ' 190-191. העתק המכתב, ספר העלייה הראשונה, ב, עמ' 142-143.

עתה גבר לחץ השגרירים בקושטא. לא רק שהם לא הסכימו לשיתוף-פעולה עם המשטרה במעשי-גירוש, אלא אף תבעו לבדוק מחדש את האיסור הכולל, לבטלו או למתנו. לחץ זה היה גם תוצאה מהחמרה נוספת מיום 6 באוקטובר 1887 לגבי חובת אשרה תורכית בצירוף רישום של הגבלת השהות בדרכון, ופקודה לגרש את כל אלה שיימצאו ללא דרכון או ללא אשרה בת-תוקף.²⁹ שגריר בריטניה הורה מייד לקונסול בירושלים להתעלם לחלוטין מהוראה זו, שיש לראותה ככטלה ומבוטלת לגבי בני-חסות בריטים, וכי אין להתיר בשום פנים אפליה כלשהי מטעמי אמונה או כל הבחנה אחרת.³⁰ יתירה מזו, יש להודיע לכל בני-החסות הבריטים שאין הם חייבים כלל לעזוב את הארץ רק בשל דתם ואל להם להיכנע לפקודה כזאת.

נוכח הלחץ הדיפלומטי המאסיבי נסוג הממשל התורכי קמעה והסכים ב-15 בדצמבר 1887 להאריך את השהות המותרת בארץ לשלושה חודשים. אולם ארצות-הברית, אנגליה וצרפת דחו ויתור זה בתוקף ותבעו במפגיע לבטל את האיסור הכללי.³¹ נראה שלעומת זאת קיבלו אוסטריה, גרמניה ורוסיה הקלה זו בשתיקה של הסכמה.³² עתה ניסו התורכים לטעון שאין אפשרות לבטל את האיסור הכולל, משום שמשאבי-הארץ אינם מספיקים לאוכלוסייה גדלה והולכת,³³ וכי העולים ממזרח-אירופה, בשל קנאותם הדתית, מהווים סכנה לבטחון הציבור ומטרד להיגיינה הציבורית. טענות אלה נידחו מייד על-ידי שגרירי ארצות-הברית, אנגליה וצרפת, שהמשיכו לחבוע את ביטול האיסור.

ב-31 בדצמבר 1887 דיווח גילמן לשטראוס שאמנם לא גורשו אזרחים אמריקנים, בעוד שנתינים זרים אחרים אכן גורשו. שוב חזר והדגיש גילמן שאין ארצות-הברית יכולה להסכים לפגיעה בעקרון-יסוד של חוקתה, אך ציין שהוא למעשה היחיד בעמדתו הבלתי-פשרנית, בעוד שהקונסולים של רוסיה, גרמניה ואוסטריה נוטים להשלים עם ההקלה שניתנה. אף יהודים מקומיים אינם רואים בעין יפה את ריבוי העולים, שגורם לעליית יוקר-המחייה ולהחמרת המצב הכלכלי.³⁴ שטראוס נפגש שוב עם הווזיר הגדול, וכאשר הלה ניסה להצדיק את האיסור בקנאותם הדתית של העולים העשויה לגרום לתקריות אלימות ובשמעות על שאיפת היהודים לחידוש ממלכתיותם, השיב שטראוס כי כאשר לחשש הראשון, יספיק כוח-משטרה מתאים כדי לשמור על הסדר, ואילו

29 ראה: חיימסון, הקונסוליה הבריטית, מס' 323.
30 'The special regulation above referred to is therefore ipso facto null and void as far as it regards persons enjoying British protection... and no freed or other distinction can be admitted' הקונסוליה הבריטית, מס' 324.

31 'I am now about to make further representations to the Porte with my colleagues of France and of the United States, the above restriction being unacceptable to Her Majesty's Government' מכתב השגריר וייט אל הקונסול מור בירושלים מיום 3 במאי 1888, חיימסון, הקונסוליה הבריטית, מס' 326. ראה גם מכתבו של מזכיר המדינה האמריקני בייארד לשטראוס מיום 5 במארס 1888, נאור, שטראוס, עמ' 139-140.
32 ראה: אליאב, תעודות מס' 144/2; חיימסון, הקונסוליה הבריטית, מס' 329. במסמכי הקונסוליה האוסטרית אין כל תגובה לעניין זה.

33 'dans une contrée dont les ressources actuelles ne suffiraient pas aux besoins d'une population plus nombreuse' (בחבל-ארץ שבו המשאבים הטבעיים אינם מספיקים לצורכי אוכלוסייה רבה יותר).

34 ראה: C. Adler, 'Jews in American Diplomatic Correspondence', *Publications of the American Jewish Historical Society*, 15 (1906), p. 9. נאור, שטראוס, עמ' 137-138.

Sublime Porte

Le 19 Octobre 1891.

Ministère des Affaires Etrangères

nr. 20/X. 91

N^o G^o 101718

Projekt in der Sitzung vom
13. 11. 1891 vorgelegt.
Wird gedruckt. zu

1244

N^o F^o 82

JIV

Circulaire
Note verbale.

Vorläufig mit Maximoff
zu besprechen um zu sehen
bei der nächsten Sitzung
ein Projekt de note verbale
vorzulegen.

C. S. 11. 91 Otto

Handwritten notes in Hebrew, partially illegible, mentioning 'ממשלה' and 'ממשלה'.

Afin de prevenir les dangers
qu'offre pour la santé publique l'agglomération des émigrés israélites, la
Sublime-Porte a dû, par mesure prophylactique, leur interdire l'accès du territoire ottoman.

Le Ministère des Affaires
Etrangères vient par conséquent prier
l'Ambassade de Sa Majesté Impériale
& Royale Apostolique de vouloir bien
inviter les Compagnies de navigation
austro-hongroises à ne plus leur
délivrer passage à destination de
l'Empire, les autorités maritimes
ayant l'ordre de ne point les
laisser débarquer.

קטע מהודעת משרד-החוץ העות'מאני לשגרירות האוסטרית בקושטא מיום 19 באוקטובר 1891, המבהירה את הסכנה לבריאות הציבור בארץ-ישראל בשל ריבוי המהגרים היהודים, ומבקשת מן השגרירות לדאוג שחברות-האוניות האוסטריות לא תסענה מהגרים יהודים לממלכה העות'מאנית

את הטענה השנייה הכחיש מכל וכל. כן דיווח שטראוס על הידברות עם וייט, השגריר הבריטי, שהציע שיתוף-פעולה לביטול האפליות.³⁵

ב-5 במארס 1888 הורה שוב מזכיר המדינה האמריקני לשטראוס להבהיר ל'שער העליון', שאין להסכים לשום אפליות של בני-חסות יהודים. מזכיר המדינה לא הותיר ספק שממשלת ארצות-הברית מתנגדת עקרונית לאפליה זו, אף אם אין מדובר באזרחים אמריקנים. שטראוס מילא אחר הוראות אלה והדגיש במכתב אל הוויזר הגדול, שממשלתו לא תשלים בשום פנים עם האפליה מטעמי דת, וכי מגיעות אליו ידיעות על ביצוע אכזרי של האיסורים, לא רק בארץ-ישראל, אלא גם בנמלים אחרים בחוף הסורי. לכן תבע רביזיה של ההוראות, בהתאם לעקרונות הסובלנות המבטיחים לכל בני הגזעים ובעלי האמונות ביטחון מלא; עקרונות שהוכרו בצווים הקיסריים (ח'טי שריף וח'טי חומאיון) ברחבי האימפריה, כראשונה בין אומות אירופה והעולם הישן.³⁶ כינתיים החליט שטראוס לצאת לארץ-ישראל כדי לפעול במקום להקלת המצב, וביקור זה הוכתר, כידוע, בהצלחה מרובה.³⁷ בשוכו לקושטא, המשיך בלחץ הדיפלומטי, לפי הוראות מושינגטון, בוודאי גם בהשפעת עמדתו של גילמן, שהיה הקיצוני והתקיף בסגל הקונסולים שבירושלים. שטראוס פתח במגעים עם עמיתו הצרפתי והאנגלי לשם תיאום הפעולות ונתברר לו שאף בדעתם להגיש מחאות נמרצות ושלא להסכים לשום אפליה בחופש התנועה ברחבי האימפריה העות'מאנית, מטעמי גזע או אמונה.³⁸

שגריר צרפת, הרוזן מונטבלו, פתח עתה בפעולה נמרצת, לפי הוראות שר-החוץ שלו. כאשר שאל השגריר, ב-27 בפברואר 1888, אם יש מקום לשיתוף-פעולה עם שגריר בריטניה בנידון, השיב שר-החוץ, פלוראנס, בחיוב בהדגישו שיש לפעול לא רק למען בני-החסות הצרפתים, אלא שזו שאלה עקרונית של הומאניות, 'הראויה להתעניינותנו ולפעולתנו'.³⁹ השגריר הצרפתי בלונדון בא בדברים עם שר-החוץ הבריטי, לורד סאליסבורי, שמסר לו על הארכת השהות המותרת ליהודים זרים בארץ-ישראל לשלושה חדשים. שר החוץ הטעים שאף כי ההגבלות מכוונות לעצירת ההגירה היהודית ממזרח-אירופה ולא פגעו עד עתה בכניסתם בריטים, הרי אין ספק שהן נוגדות את ההסכמים עם 'השער העליון', ואין בדעת ממשלת בריטניה להשלים עמהן.⁴⁰ ואכן תבע שגריר בריטניה מן 'השער העליון' את ביטול האיסור והודיע על התנגדותו לאפליה כלשהי.⁴¹ וייט תיאם את צעדיו עם שטראוס ומונטבלו, כדי לפעול במשותף לביטול הגזירות. עוד קודם-לכן הציע שר החוץ הצרפתי לעמיתו הבריטי לשתף במערכה המשותפת גם את שגרירי אוסטרליה, גרמניה ואיטליה, אך, כאמור, השיב סאליסבורי בשלילה משום שלא רצה להפוך את המאבק לפעולה

35 ראה דיווח מיום 28 בינואר 1888, התכתבות דיפלומטית, עמ' 9-11. וכן קטעים ממנו אצל נאור, שטראוס, עמ' 138-139.

36 ראה: התכתבות דיפלומטית, עמ' 13-14. מכתבו של שטראוס נשלח רק ב-17 במאי 1888, לאחר שובו מן הביקור בארץ-ישראל. ראה גם ספר העלייה הראשונה, כ, עמ' 166-167.

37 ראה: נאור, שטראוס, עמ' 142-144.

38 דיווחו של שטראוס אל בייארד מיום 19 במאי 1888, התכתבות דיפלומטית, עמ' 14-15.

39 'Nous considérons les mesures dont il s'agit seulement comme une question d'humanité digne de notre intérêt et des nos demarches'. מרגלית, הבארון רוטשילד, עמ' 193.

40 ראה: מרגלית, הבארון רוטשילד, עמ' 195-196.

41 ראה מכתבו מיום 3 במאי 1888, חיימסון, הקונסוליה הבריטית, מס' 326.

קולקטיבית של הממשלות האירופיות.⁴² אולם, סבר סאליסבורי, אפשר בהחלט לפעול במשותף עם ציר ארצות-הברית בקושטא, שתקיף בדעתו להתנגד לכל אפליה מטעמי דת.⁴³ בלחצם של שלושת השגרירים הודיע הוויזר הגדול על העברת השאלה ליועצים המשפטיים לבדיקה מחודשת. בתגובה לכך הציע שטראוס לנצל את שעת-הכושר של דיון מחודש ולהגביר את הלחץ הדיפלומאטי, כל עוד לא נפלה ההכרעה.⁴⁴ באוגוסט 1888 אירעה גם תקרית עם שלושה אזרחים אמריקנים שנעצרו כיפו ללא אשרות כניסה. משנודע הדבר לגילמן, מיהר למחות על הגירוש הצפוי. אחד מן הנעצרים הצליח להימלט מיפו ולהגיע לירושלים, ושם ביקש מקלט בכניין הקונסוליה האמריקנית. גילמן סירב בתוקף להסגירו וגרם לסכסוך גלוי. משרד-החוץ בווישינגטון והצירות בקושטא סמכו את ידיהם על פעולת גילמן והגישו מחאות נמרצות.⁴⁵ תקיפותם של שלושת השגרירים אכן נשאה פרי. 'השער העליון' נכנע ללחץ ונאחו בניסוח שהופיע לראשונה בפניית השגריר הצרפתי. מונטבלו הדגיש שצרפת העניקה שוויון דתי ומשפטי ליהודים, וכי אין להעלות על הדעת שיהודים צרפתים יעלו במספר ניכר (en nombre) לארץ-ישראל.⁴⁶ התורכים החליטו לאמץ נוסח זה ולהעזר בו כדי להחליץ מן המיצר. בהודעה רשמית מיום 4 באוקטובר 1888 'הסבירה' כביכול תורכיה, שכוונת איסור העלייה היא למנוע עליית המונים (en nombre הפך כמרוצת הזמן ל-en masse), אך הוא לא יחול על עולים בודדים.⁴⁷ הודעה זו השמיטה למעשה את ההגבלה מכניסת צליינים בלבד, והכירה בזכות כניסתם ושהותם הבלתי-מוגבלת של נתינים זרים, אם הם באים כבודדים. ניסוח זה השאיר כמובן מקום לפרשנות נרחבה, כשלמעשה הופקדה הסמכות בידי פקידי הנמלים והשלטונות המקומיים לקבוע מהי 'הגירה המונית'. היה בכך השג ברור ללחץ הדיפלומאטי, והעלייה היתה יכולה להתחדש. רוב המעצמות קיוו כי מעתה יניחו התורכים לעולים המעטים מארצות המערב, וכך באו כרונון על סיפוקן, ואילו רוסיה היתה בין כך שוות-נפש לגורל המהגרים. אולם רע'אוף פחה התעלם לפי שעה מן ההוראות החדשות וגרם לטלונות מצד הקונסולים. המפנה בא עם החלפת המושל, באפריל 1889, והמושל החדש, רשאד פחה הנוח והמתון, הסיר את המכשולים עם כניסתו לתפקיד. שוב נפתחו שערי הארץ, תחילה לעלייה מבוקרת ולמן שנת 1890 לעלייה המונית — 'העלייה המבוהלת' — עד שממדיה ההולכים וגדלים הבהילו גם את התורכים, וכיוני 1891 נתחדש האיסור על יהודי רוסיה בכל חומרתו, והשהות המותרת בארץ לאחרים שוב נצטמצמה לשלושה חודשים, ולעוליי-רגל בלבד.⁴⁸

42 ראה: מרגלית, הברון רוטשילד, עמ' 196-199. מחילופי המכתבים שכתיק השגרירות האוסטרית בקושטא, מס' 105 מסתבר שגם האוסטרים התנגדו נמרצות לאפליית היהודים, והשגרירות הורתה לקונסוליה לדחות כל פנייה מטעם השלטונות לשיחוף-פעולה.

43 ראה מכתבו של סאליסבורי לשגריר צרפת בלונדון מיום 20 במרס 1888, מרגלית, הברון רוטשילד, עמ' 200.

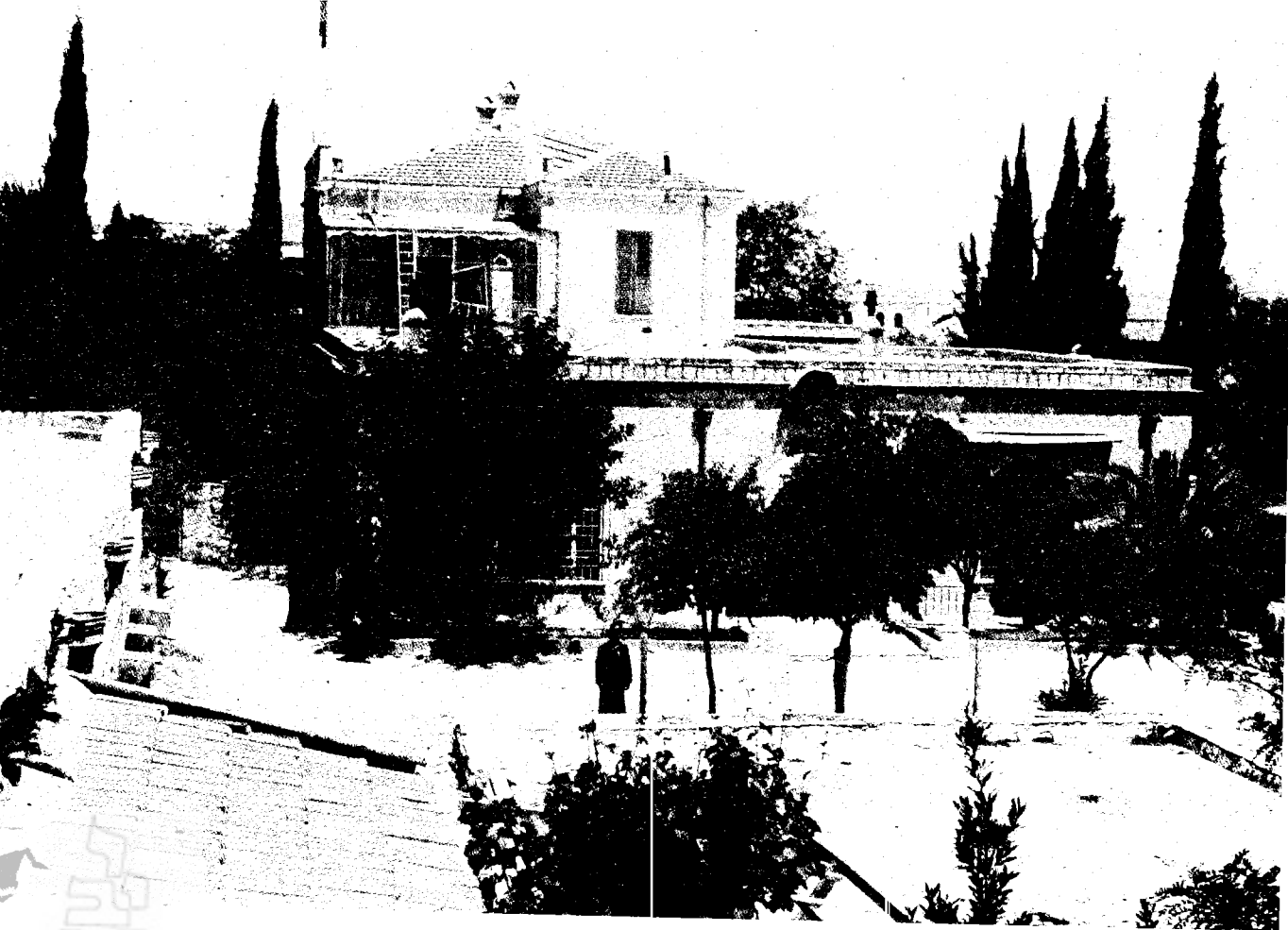
44 ראה מכתבו של שטראוס אל בייארד מיום 19 במאי 1888, התכתבות דיפלומאטית, עמ' 14-15. באותו מכתב דיווח שטראוס גם על שיחותיו עם שגרירי אנגליה וצרפת, שהביעו את רצונם בפעולה משותפת לביטול האפליית.

45 ראה: מנואל, יחסי אמריקה וארץ-ישראל, עמ' 65-66; נאור, שטראוס, עמ' 151; מכתב של ממלא-מקום מזכיר המדינה מיום 12 באוקטובר 1888, התכתבות דיפלומאטית, עמ' 16-18.

46 העתק של מחאת מונטבלו מצורף למכתבו של שטראוס אל מזכיר המדינה מיום 26 במאי 1888, שם, עמ' 53.

47 ראה: חיימסון, הקונסוליה הבריטית, מס' 331; אליאב, תעודות, מס' 144/3.

48 ראה: חיימסון, הקונסוליה הבריטית, מס' 347.

בית השגרירות הרוסית במגרש הרוסים בירושלים, 1910

מבדיקת הדברים עולה כי יש לזקוף את כיטולן ההדרגתי של הגזירות בשנים 1887-1888 ואת חידוש העלייה לזכותם של שגרירי ארצות-הברית, בריטניה וצרפת בקושטא.

ד

נציין עתה בקווים עיקריים את הפעילות הדיפלומטית בשנים 1892-1893, אשר היתה שונה בתכלית מזו שתוארה לעיל.

כבר באיסור המחודש על העלייה בקיץ 1891 הוסיפה תורכיה איסור מפורש על נתינים זרים יהודים לרכוש קרקעות.⁴⁹ איסור זה הורחב ב-26 בנובמבר 1892 על כל היהודים, לרבות נתינים עות'מאנים, ואף נאסר על העברת קרקעות מיהודי ליהודי. גזירה זו היכתה את היהודים בתדהמה וגררה אחריה משבר כלכלי חמור. עסקות-קרקעות רבות שהיו בעיצומן בוטלו, והכספים המופקדים ירדו לטמיון. בידי סוחריי-הקרקעות רוכזו שטחים נרחבים, שאי-אפשר היה למכרם. בין הנפגעים

49 ראה: אליאב, תעודות, מס' 145.

Copie

d'une note verbale de la Sublime-Porte adressée à l'Ambassade de S. M. le Sultan en date de Constantinople, le 26 Octobre 1899 N°. 34.910 — 74.

Le Ministère des Affaires Étrangères a eu l'honneur de recevoir la note verbale que l'Ambassade de S. M. l'É. et R. M. Ap^{te} a bien voulu lui adresser le 2 courant, N°. 1403 - 99, relativement aux israélites sujets austro-hongrois désirant se rendre en Palestine.

En réponse, le Ministère l'É. et R. M. Ap^{te} que si le bureau des passeports à Constantinople refuse de délivrer des feuilles de route aux dits sujets austro-hongrois c'est parce qu'en vertu d'une décision prise par le Gouvernement Imp^é et communiquée dans le temps à l'Ambassade l'É. et R. M., l'accès de la Palestine est formellement interdit aux juifs qui voudraient s'y rendre dans le but d'y exercer le commerce ou de s'y établir. Cette mesure ne s'étend cependant pas aux Israélites désirant aller dans l'adite contrée pour y faire leur pèlerinage à condition toutefois que leur séjour dans ces parages ne puisse en aucun cas excéder l'espace de trois mois.

En portant ce qui précède à la connaissance de l'Ambassade de S. M. l'É. et R. M. Ap^{te}, le Ministère Imp^é la prie de vouloir bien donner à qui de droit des instructions en conséquence.

הודעת 'השער העליון' לשגרירות האוסטרית בקושטא מיום 26 באוקטובר 1899, החזרת וקובעת כי אסור ליהודים להשתקע בארץ-ישראל; מותר להם רק לעלות-לרגל ולשהות בארץ שלושה חודשים לכל היותר

העיקריים היה הבנקאי והסוחר מירושלים, פרוטיגר, יליד שוויץ ובן-חסות הקונסוליה הגרמנית, שעסק במכירת אדמות רבות לשכונות היהודיות.⁵⁰ למעשה הושקע כל רכושו בקרקעות, ואין תימה שהקונסוליה הגרמנית היתה הראשונה שיצאה במחאה חריפה נגד האיסור, מחמת הנזק העצום שנגרם לפרוטיגר ולאינטרסים של בני-חסות גרמנים רבים. כ-17 בדצמבר 1892 דיווח הקונסול

50 ראה תלונות ודיווחים: אליאב, תעודות, מס' 148-151; מגדל, הערכים והציונות, עמ' 8-9; חיימסון, הקונסוליה הבריטית, מס' 357, 366; ארכיון השגרירות האוסטרית בקושטא, תיק מס' 105.

טישנדרוף לשגרירות ותבע את התערבותה הנמרצת לביטול הגזירה. על מכתב זה השיב השגריר הגרמני בקושטא כי רכישת נכס־דלא־ניידי נאסרה על עולים בלבד וביקש מן הקונסול את נוסח הפקודה. טישנדרוף השיב שהמושל סירב למסור לו העתק מן הפקודה, אך נראה לו שלכתחילה התכוון 'השער העליון' לעולים מרוסיה בלבד, אך בשל הנוסח הבלתי־ברור 'הרחיב' המושל את האיסור על כל היהודים. אפילו בקשת שני גרמנים ממסדר הטמפלרים בירושלים להקים בניינים על אדמת מירי הוחזרה על־ידי 'השער העליון' עם ההערה, שההכרעה על בקשה זו תיפול רק לאחר הודעת המושל בדבר דת המבקשים, מאחר ששמותיהם דומים לשמות יהודיים. במכתב נוסף ציין טישנדרוף שאפילו הפאטריארך הלאטיני של ירושלים, שראה בגזירה זו סכנה לאינטרסים של קהילתו, ביקשו לעשות הכול למען ביטול האיסור.⁵¹

גם הקונסול האוסטרי, קוויאטקובסקי,⁵² פנה לשגרירות שלו בקושטא וביקש את התערבותה, בציניו כי 'בזמן האחרון מסרב משרד הקושאנים כאן וגם ביפו להוציא קושאן לקונים יהודים, בהסתמכם על הצו האחרון של שר הפנים, בהנמקה שמעתה אסורה העברתם של נכס־דלא־ניידי ליהודים ככלל'.⁵³ בנספח למכתב זה תיאר הדראגומן בקונסוליה, א' טארוסיאן, את המצב החמור שנוצר עקב האיסור: 'אם צו זה לא יבוטל, יסבלו הרבה אנשים נזקים חמורים ביותר, היות שישנן כמה חברות הבונות בתים ומוכרות אותם, בתנאי שהתשלום יבוצע כשיעורים במרוצת שנים אחדות, ואילו הקניה נעשית בת־תוקף רק לאחר העברת התשלום האחרון. האנשים שקנו בתשלומים נמצאים כמצב מסוכך מאוד ואינם יודעים מה לעשות... הם מאבדים את זכויותיהם לבעלות, ובעלי הנכסים שקיבלו עד עכשיו את התשלומים, אינם מסוגלים כנראה להחזיר את מלוא הסכום שכבר קיבלו'. מסתבר שגם בני־חסות אוסטרים רבים נפגעו מחמת האיסור.

שני הקונסולים האלה היו הפעילים העיקריים במערכה. הם לא נתנו מנוח לשגריריהם בקושטא, שהיו בעלי השפעה רבה, והחלו להפעיל לחץ כבד על 'השער העליון' לביטול הגזירה. אליהם הצטרף גם השגריר הבריטי, לפי בקשת הקונסול ג'ון דיקסון,⁵⁴ שאף הוא העביר תלונות רבות של בני־חסות על מניעת עסקי־קרקעות.⁵⁵ השגרירים מיאנו להשלים עם התוקפנות היתירה שבה נהגו השלטונות המקומיים בכיצוע האיסור, שכן למעשה הגיעה 'העלייה המבוהלת' לקיצה, ועיקר המערכה התרכזה עתה באיסור לרכוש קרקעות.

במערכה זו בולט העדרן של ארצות־הברית וצרפת. באשר לראשונה, מסתבר כי הקונסול דאז, סלה מריל,⁵⁶ שנודע לשימצה ביחסו העויין ליישוב, לא רק שלא נלחם באיסור, אלא אף הצדיק במכתבו לשגרירות, ומוכן שזו לא ראתה צורך להתערב. על העמדה הצרפתית למדים אנו מדיווחו של הקונסול הגרמני, שכנראה לא היו הצרפתים בלתי־מרוצים מהטלת האיסור, שסילק מן העסקים את המתחרים העיקריים ברכישת אדמות, שבהן היו מעוניינים הצרפתים עצמם.⁵⁷ בדומה לכך נהגו

51 ראה: אליאב, תעודות, מס' 148-149.

52 קוויאטקובסקי (Carl Graf v. Kwiatkowski) כיהן בירושלים בשנים 1891-1893. פרטים עליו ראה במאמרי 'הקונסוליה האוסטרית בירושלים והיישוב היהודי', קתדרה, 18 (טבת תשמ"א), עמ' 73-110.

53 מכתב מתאריך 18 בדצמבר 1892, ארכיון השגרירות האוסטרית בקושטא, תיק מס' 105.

54 דיקסון (John Dickson) שירת בירושלים בשנים 1891-1906 ונפטר שם.

55 ראה: חיימסון, הקונסוליה הבריטית, מס' 366-368, 379.

56 מריל (Selah Merrill) שירת שלוש פעמים כקונסול בירושלים, בשנים 1882-1886, 1891-1894, 1898-1901.

57 ראה: אליאב, תעודות, מס' 163.

גם הרוסים, אולם גם נציגי שתי מעצמות אלה – צרפת ורוסיה – הצטרפו בשלב מאוחר יותר לשורת המחאות הדיפלומטיות.

גם אם אמנם לא היתה הפעם פעולה משותפת, הרי הביא לחצם של נציגי גרמניה, בריטניה ואוסטריה לנסיגת הממשל התורכי. ב-3 באפריל 1893 פורסמה הודעת-הבהרה מטעם מיניסטרויין-החוץ, שהיא למעשה הודעה על ריתור משמעותי.⁵⁸ תכלית האיסור על רכישת הקרקעות – הסביר המיניסטרויין – היא למנוע התיישבות-קבע של יהודים בארץ-ישראל, 'לאחר שהצליחו או יצליחו, בניגוד לאיסור הקיים, להיכנס לארץ'.⁵⁹ הפעם הובא אפוא המניע הפוליטי המובהק באורח רשמי. נוסף לכך, 'כיוון שהאיסור לרכישת נכסי-דלא-ניידי בארץ-ישראל פוגע ביהודים מקומיים באותה מידה כמו בבני-דתם מחוץ-לארץ, אין גם מקום לתלונתם של האחרונים על אפליה'. איסור זה בוטל בשל החשש שיהודים מקומיים ירכשו קרקעות בשם אחיהם מאירופה ולמענם. עם זאת נותרך האיסור ונוסח כמעין פשרה: יהודים זרים יורשו לרכוש אדמות עירוניות וכפריות, אם ימציאו אישור הקונסוליה שאינם נימנים עם סוג 'העולים שכניסתם נאסרה' (קרי: לא באו ב'עלייה המונית' מרוסיה ומרומניה), וכי הם יושבים בארץ 'ג שנים. כן יתחייבו שלא להשכין עולים בלתי-חוקיים בנכסיהם, ואם מדובר באדמה חקלאית, שלא להקים מושבות יהודיות עליהן. 'מובן מאליו, שהצווים האלה יבוצעו כלפי אנשים שיפעלו בניגוד להצהרותיהם'.

הקונסולים בירושלים קיבלו כסיפוק את הודעות שגרירותיהם על ההסדר החדש, שכן הם היו מעוניינים בעיקר בהיתר לעסקות בקרקעות עירוניות ולא נתנו דעתם על הרחבת ההתיישבות החקלאית היהודית. אך כאן אירעו דברים מוזרים. המושל איברהים חאקי פחה, שכנראה לא רצה להשלים עם הביטול החלקי של הגזירות, המשיך להערים קשיים ואף טען שלא קיבל הוראות חדשות, ועוד במשך כמה חודשים דיווחו הקונסולים של בריטניה, גרמניה ואוסטריה על המשך ההתנכלויות והתעלמות השלטונות המקומיים מן ההוראה החדשה.⁶⁰ נתברר שהתורכים דיברו בשני קולות, וכי הבטחות 'השער העליון' – ואף הודעה רשמית מפורשת שלו – אינן תואמות את דרך-הפעולה של הממשל המקומי. עוד חלפו חודשים רבים עד שפסקו התלונות על קשיים בעסקי-קרקעות שכערים, ואילו לגבי אדמות מירי החקלאיות הוסיפו השלטונות המקומיים להתעלם מן ההיתר והשתדלו למנוע בכל מחיר את הרחבת ההתיישבות היהודית.⁶¹ על מכשול זה התגברו היהודים בעזרת שלמונים, כפי שהיה נהוג כלפי כל דבר בממלכה התורכית. אף מערכה קצרה זו הוכיחה שוב כי עמדת-הכוח של נציגי המעצמות הזרות היתה רבת-משקל והממשל העות'מאני נאלץ להיכנע לחץ.

שתי הפרשיות יצאו ללמד על הכלל כולו. התמורות השונות במדיניות העות'מאנית בתקופת העלייה הראשונה היו פרי התערבותם של נציגי המעצמות הזרות, ושוב הוכחו לעיני-כול עצמתן וכוח-השפעתן בממלכה העות'מאנית השוקעת.

58 מכתב 'השער העליון' מתאריך 3 באפריל 1893, תיק 105 בארכיון השגרירות האוסטרית.

59 '... d'empêcher l'établissement définitif en Palestine d'émigrés Israélites qui malgré la défense existante ont réussi ou réussiraient à pénétrer dans ce pays'

60 ראה: אליאב, תעודות, מס' 152-160; חיימסון, הקונסוליה הבריטית, מס' 368-373; תיק 105 בארכיון השגרירות האוסטרית.

61 ראה מכתבו של טישנדרוף מתאריך 20 באפריל 1894, אליאב, תעודות, מס' 156.